№ 106 Յունիսի 24 (Յուլիսի 5) 1880 Յունիսի 24 (Յուլիսի 5) № 106

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՄՇԱԿ

Տարեկան գինը 10 րուբլի, կէս տարվանը 6 րուբլի. Առանձին համարները 5 կոպէկով.

Թիֆլիսում գրվում են միմիայն խմբագրատան մէջ։

Օտարաքաղաքացիք դիմում են ուղղակի Тифлисъ. Редакція „Мшакъ“

Խմբագրատունը բաց է առաւօտեան 10—2 ժամ (Բացի կիրակի և տօն օրերից)

Յայտարարութիւն ընդունվում է ամեն լեզուով

Յայտարարութիւնների համար վճարում են իւրաքանչիւր բառին 2 կոպէկ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Տարրական մտքեր.—Ներքին տեսութիւն. Ներքին լուրեր.—Արտաքին տեսութիւն. Լոնդոնի միտինգ.—«Մշակի» հեռագիրներ.—Յայտարարութիւններ.—Բանասիրական. Նամակ Թիւրքիայից.

ՏԱՐՐԱԿԱՆ ՄՏՔԵՐ

I

Ֆրանսիացի երևելի հեղինակ Պրուդօն որ և է միտք, կամ ճշմարտութիւն իր գրքի մէջ բացատրելուց յետոյ, շատ անգամ աւելացնում էր. «Դա կատարեալ դժբաղդութիւն է, որ մեր լուսաւորված տասն և իններորդ դարում մարդը ստիպված է մի միտք յայտնելու համար բացատրել ժամանակակից հասարակութեանը ամենատարրական մտքեր»։

Եթէ յիսուներորդ թւականների Ֆրանսիան այդ դրութեան մէջ էր, մեր ողորմելի հայոց հասարակութիւնը աւելի էլ պէտք ունի ամենատարրական մտքերի բացատրելուն...

Այդ տարրական մտքերից մինը կրօնի ու ազգութեան տարբերութեան միտքն է։

Ինչքան էլ բացատրես, որ կրօնը և ազգութիւնը զոյգ բաներ են,—դարձեալ մերոնք չեն կամենում հասկանալ, դարձեալ գտնվում են կամ բթամիտներ, կամ անբարեմիտ մարդիկ, որոնք աշխատում են խառնակութիւն գցել ժողովրդի մէջ, մոլորեցնել նրան, զարթեցնել նրա մէջ կոյր, անտեղի ֆանատիկոսութիւն, ջանալով հասկացնել ամբոխին, որ երբ մի մարդ փոխում է իր հաւատը, նա դորանով փոխում է և իր ազգութիւնը։

Եւ ահա մարդը ստիպված է անդադար բացատրել ժողովրդին, ինչպէս մանուկներին, ամենատարրական մտքեր՝ մոլորեցնող, խառնակիչ, վնասակար և հասարակական մտքերի ամբոխի մէջ տարածվելուն առաջն առնելու համար։

Ահա այդ տարրական մտքերը։

Կրօնը, հաւատը՝ մարդու համոզմունքն է, նա ցեղական յատկութիւն չէ, նա կապված չէ օրգանական կապերով ցեղի, ազգութեան, կամ հայրենի հողի հետ։

Որպէս համոզմունք, նա այս կամ այն ձևի մէջ մշտական, անփոփոխ չէ։ Ինչպէս համոզմունքը կարելի է փոխել, այնպէս էլ կարելի է փոխել կրօնը և դորանով ոչ հայրենիքն է փոխվում, ոչ ցեղական յատկութիւնը, ոչ ազգութիւնը, ոչ էլ լեզուն։

Հայրենիքը, ցեղը, ազգութիւնը և լեզուն անփոփոխ են, իսկ եթէ փոխվեն, դորանով վնաս են բերում նոյն իսկ ազգութեան գոյութեանը։

Մարդը կարող է, այո՛, կորցնել իր ցեղական յատկութիւնները, մոռանալ իր լեզուն, թողնել իր հայրենիքը,—բայց այն ժամանակ նա կորցնում է և իր ազգութիւնը։

Անգլիացին գաղթել է Ամերիկա, նա ուրեմն կորցրել է իր հայրենիքը, բայց պահպանել է իր հայրենի անգլիական լեզուն։ Նա ցեղով դարձեալ անգլիացի է մնում, բայց ազգութեամբ ամերիկացի է դարձել։ Կորցնելով հայրենիքը և պահպանելով միայն լեզուն, մարդը կորցնում է իր ազգութիւնը։ Բայց ամերիկացիները ստեղծեցին մի նոր ազգութիւն որովհետև ստեղծեցին մի նոր հայրենիք։

Վեր առնենք ուրիշ օրինակ։ Հրեան թողել է իր հայրենիքը, ցիր ու ցան է եղել ամբողջ աշխարհում, բայց անխախտ պահպանել է իր կրօնը։ Եւ ահա հր-

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՆԱՄԱԿ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻՑ

—

Վան, մայիս 10/22

Թէպէտ բաւական ատեն է որ «Մշակ» և ուրիշ հայոց լրագիրներն Թիւրքիա մտնելն արգիլուած լինելով չենք կարդար, բայց հաւատացած ենք թէ Հայաստանի և Վասպուրականի սովին նկատմամբ պէտք եղած տեղեկութիւններն հրատարակուած կը լինին նոցա մէջ, ուստի նոր բան մը յայտնած չը պիտի լինիմ, եթէ գրեմ այստեղ թէ սով կայ Վասպուրական։ Այլ ես աւելի կարևոր կը համարիմ 1. սովուն պատճառներն. 2. զայն վերցնելու կամ մեղմացնելու համար ձեռք առնուած միջոցներն և սովուն տուած հարուածներն նկարագրել այս նամակին մէջ, որով գլխաւորապէս երեք գլխաւոր բաժանում կունենայ։

1. Ուստի ծագեցաւ սովը.—Ոչ չորութիւն, ոչ դաշտամուկերն, ոչ մարախ և ոչ այլ ինչ բնական պատահար չեն և չէին կրնար պատճառ համարուիլ ներկայ սովուն, այլ նորա միակ գլխաւոր պատճառն նոյն իսկ Թիւրք կառավարութեան պաշտօնեաների վատ և ժողովրդասպան դիտաւորութիւնն և աններելի կամ հաճելի անհոգութիւնն է, վասն զի ոչ միայն թողուցին քրդաց և աւազակաց անսանձ և համարձակ կողոպտել, գերել, գերդել հայերը և նոցա ինչքերը, նոցա լծաւորներն, նոցա մաճ ու արօրն (մինչև իսկ) այրել, ապականել դաշտերն, հունձքերն և այլն և այլն, այլ նաև յայտնի և համարձակ պաշտպանեցին ու քաջալերեցին ամեն այն քիւրդերը, որք ձերբակալ եղան մերթ ընդ մերթ վերին պաշտօնեաց անծանօթ ստորին պաշտօնէից ձեռքով. Պաշտպանեցին այդպիսի վայրենի աւազակներն, ոմանց ամսական նուէրներ տուեցին, ոմանց ամսական կապեցին, ուրիշներն ցեղապետ կարգեցին, վերջապէս վարձատրեցին մինչև անգամ փոխանակ պատժելու, զայդ ըրին որպէս զի աւելի քաջալերուին և աւելի փութան յարձակիլ հայերը և նոցա ստացուածքները փճացնելու, բնաջինջ անելու. Կառավարութեան կողմէն տեսնուած այսպիսի յայտնի պաշտպանութեան համար արշաւեցին քրդերն համարձակ, աւերեցին և ահա ներկայ սովուն մի և առաջին և գլխաւոր պատճառ եղան. Զի ոչ միայն ջնջուեցան հայոց հունձքի վեր ունեցած արմտիքը, զորս ընաւ պակաս չեն աներ իրենց ամբարէն, այլ և չը համարձակուեցան սովորականին համեմատ առատ հունձք անել և միայն այնչափ արին, որչափ ներեց իրենց ժամանակ քրդաց յարձակումէն պարապ եղած ատեն և որչափ իւրաքանչիւր երկրագործ ընտանիք բաւական համարեց իւր անդամոց պաշար լինելու համար. Նոցա մէկ մասն դարձեալ փճացաւ քրդաց ասպատակող ոտից ի կոխան, իսկ մէկ մասն երաշտութեամբ ոչնչացան, մնացած մէկ մասն ալ անբաւական եղաւ իւրաքանչիւր ընտանիքի. Իսկ թէ կանխաւ ըստ սովորութեան լեցուն լինէին նոցա շտեմարաններն, երեք տարի անգամ երաշտ լինէր և ոչինչ նոր արմտիք առաջ չը գար, դարձեալ այսպիսի սով չէր լինիր. վասն զի ուրիշ շատ անգամ և գրեթէ երեք տարի միանգամ Վասպուրականի երկիրն երաշտ կը մնայ այնչափ, որչափ 1879-ին մնաց, սակայն արմտեաց գնոյն վրա 10-ին կէս հազիւ յաւելում կը բերէ, իսկ նախորդ տարւոյ երաշտութիւնն ամենևին աւելի չէր քան սովորական երաշտներն.

Բայց այսպէս եղած երաշտութիւնն ալ ընդհանուր չէր և Արճէշ ու Ալճաւազ գաւառաց հունձքերն սովորականէն շատ աւելի եղած էին, որք ամեն անգամ բաւական են կերակրել Վասպուրականի ժողովուրդ, կուզէ, մի տեղ արմտիք չըլլէ. Նոյնպէս այս տարի կատարելապէս պիտի բաւէին մեզ, եթէ ծախուէին մեզ կամ թողուէին ծախուիլ մեզ. Բայց ինչ ըրաւ կառավարութիւն, գիտէք. Վասպուրականէն դուրս հեռաւորնակ բոլոր քրդաց մինչև Բաբիլոնի և Նինուէի բնակողաց թոյլատուութիւն արեց որ եկան գնեցին այստեղ գտնուած ամբողջ արմտիքը հակառակ ժողովրդեան յաճախակի թախանձանաց և բողոքներուն, որք ստէպ կառավարութեան մատուցեցան խնդրելով, որ արգիլէ արմտեաց արտահանութիւնը. Բայց մտիկ չարաւ. Այլ ընդհակառակն երբ անհատականաց արմտիքի սպառելն տեսաւ, եղաւ իւր ամբարի մէջ գտնուած ցորենն ալ ծախեց քրդերուն մինչ պարտաւոր էր սոված ժողովրդին փոխ տալ և փոխարու մէջ ծախսուող աժան հաց հանել. Բայց զայդ ամեն չը մտածեց, այլ իւր միակ խորհուրդ այն էր, որ քրդերն հաց ունենան, ապրին, իսկ հայերը անկերակուր մնալով սովու բանուին ու ջարդուին. Ցայտնի կերպով հասարակաց կարծիքը խօսից առարկայ արեր էր այս դիտումն որ կառավարութիւնն ունէր. Մանաւանդ զարմանալին այս է որ, երբ ձմեռն սկսաւ երևնալ ու քրդերն դադրեցուցին ցորեն տանելն, կառավարութիւնն չը հաճեցաւ մի և նոյն գնով կամ գէթ աւելի գնով արմտիք ծախել նաև հայոց, որք յուսալով թէ քրդաց դադարումէն ետք աժան պիտի լինի, սպասեր էին մինչ ձմեռի բերան, որպէս զի այն ատեն գնեն. բնաւ չէին կրնար ենթադրել թէ կառավարութիւնն այդ աստիճան խտրութիւն պիտի անէ և իրենց հաց չը տայ, իրենց՝ որ իւրեանց քրտինքով լցրեր էին նոյն ամբարը. Անօրինակ հրէշութիւն...

2. Սովու բարձման կամ թեթևացման միջոցներն. Թէ անցեալ և թէ ժամանակակից պատմութիւնն մեզ կուսուցանէ թէ ամեն ժամանակ երբ ո և իցէ երկրի մէջ սով պատահի, նորա բարձման համար գլխաւոր աշխատողն երկրին կառավարութիւնն կը լինի. Իսկ Թիւրքիոյ մէջ ընդհակառակն է. ոչ միայն պաշտօնեաներն չաշխատին սովը բառնալ, այլ նոյն իսկ նորա պատճառ և նոյն իսկ իրենց մասնաւոր ջանից արդիւնքն է նոյն սովը. Հետևապէս ինչու պիտի աշխատէին զայն բառնալ կամ մեղմել. Աշնան վերջերը ժողովրդին լիտր 9 ղրուշի ծախել չը խղճահարուեցան 20 տարւէ հետէ բերդին մէջ դիզուած այն պեքսիմէթներն, որք ճիշտ կուպրի համ և հոտ ու գոյն ունենալով շատերը մեռցուցին և նաև այն պեքսիմէթներն, զորս պատերազմի տարին ժողովրդէն լիտր 30 փարայի գնած էր, բայց դեռ գին չէր վճարած և դեռ ցայսօր չէ վճարած. Երբ անոնք սպառեցան, ժողովուրդ խնդրեց որ կառավարական ամբարին մէջ մնացած անհամար արմտիքը հրապարակը թափելով տեղացւոց ծախել բարեհաճին. յանձն չառան, նկատելով որ հայերն ալ գնելու միջոց կունենան, որով իրենց մտադրութիւնը—հայերն ջնջել բանի սովով—ի դերև պիտի ելնէ. Երկրագործ գիւղացին եկաւ աղաչել որ իւրաքանչիւր գիւղի տասնորդ արմտիքը, որ դեռ գիւղին մէջ էր, նոյն գիւղի բնակչաց փոխ տրուի մինչև յաջորդ հնձոյ ժամանակ, բայց կառավարութիւնն այդ շնորհն միայն քրդաբնակ գիւղերուն արաւ, իսկ հայոց ոչ. ի վերջոյ տեսնելով թէ աշխարհաքարոզ կը խայտառակուի այս յայտնի երեսպաշտութիւնը, ստիպուեցաւ ակամայ 100-ին 1 գիւղին, որ հայաբնակ լինի, արմտիք փոխ տալ, բայց այնչափ միայն որ անուն լինի թէ հայոց ալ փոխ հաց տրուեցաւ, իսկ այն տրուածներն բաղդատմամբ քրդաց փոխ տրուածներուն 100-ին 1/2-ին. Բացի փող տալէ, բազմաթիւ Թուրք գաղթականաց աշունէն սկսեալ ՁՐԻ հաց կը մատակարարէ, իսկ հայոց մինչև այսօր ամենևին մէկ օխա անգամ հաց տրուած չէ ձրի, այն հայոց որ վաստակած են հացերն, իսկ այժմ իրենց փոխ անգամ չը տրուիր, իսկ Թուրք և քիւրդ գաղթականաց ձրի կը տրուի իրենց աչքին առաջ և իրենց անօթութենէ տանջուած ժամանակ. Ամէնն այս չէ. մինչ ուրիշ կառավարութիւններ սովէ բռնուած իրենց հպատակաց գործ ու դրամ կուտան որ սովամահ չը լինին, մինչև օտար երկիրներէ հաց կը հասցունեն ճանապարհներն հարթելով, մեր կառավարութիւնն տակաւին մինչ օրս (մայիս 1) և ոչ մի օխա ցորեան կամ ալիւր Վանայ կուսակալութեան դուրսի սահմաններէն չը հասուց այստեղ, այլ ընդհակառակն արգելք եղաւ որ Մուշէն ու Բաղեշէն հաց չեկաւ այստեղ, թէև այն տեղեր առատ են. Թէև Մուշի մէջ մեծաքանակ ցորեան գնուած էր նոյն իսկ ձմեռին մէջ Վանայ համար սովելոց խնամատու մասնաժողովին ստակով. Սեբաստիոյ, Խարբերդի, Երզնկայի և այլ գաւառաց մէջ արմտեաց մեծ առատութիւն կայ, բայց կառավարութիւնն չը բարեհաճեցաւ դեռ Վան և ուրիշ սոված գաւառները հաց փոխադրել տալ այնտեղերէն. Կառավարութիւնը մեծահաչակ ձայն հանել տուաւ լրագրաց մէջ թէ

րէական ոչ որ ազգութիւն չէ համարում։ Հրէաները ազգութիւն չեն, նրանք աղանդ են միայն, որովհետև նրանք կորցրին ազգութիւնը կազմող երկու գլխաւոր օրգանական գործիչները՝ հայրենիքը և լեզուն։ Եթէ նրանք կորցնելով էլ հայրենիքը, պահպանէին իրանց մայրենի հին լեզուն, կամ կարող էին իրանց հին լեզուից ստեղծել մի նոր, կենդանի մայրենի լեզու, գուցէ նրանք դեռ կը համարվէին մի առանձին ազգութիւն։ Այժմ հրէաները ամեն տեղ միմիայն աղանդ են կազմում։ Ֆրանսիայում հրէան ֆրանսիացի է, Շվէյցարիայում շվէյցարացի է, Գերմանիայում գերմանացի է, Անգլիայում անգլիացի է։

Դարձեալ մի օրինակ։ Ունգարացիները եկան Եւրոպա Ասիայի խորքերից և զետեղվեցան Եւրոպայի կենտրոնում իրանց համար խորթ և օտար ազգութիւնների մէջ. նրանք մի տեղ զետեղվեցան և ցիր ու ցան չեղան։ Բայց նրանք պահպանեցին և զարգացրին իրանց ազգային լեզուն։ Եւ չը նայելով որ նրանք գրաւեցին նոր հողեր, ուրեմն ստեղծեցին իրանց համար նոր հայրենիք, չը նայելով որ նրանք հեթանոսներից կաթոլիկ դարձան, ուրեմն փոխեցին կրօնն էլ,—բայց նրանք չը կորցրին իրանց ազգութիւնը, միմիայն այն պատճառով, որ չը կորցրին իրանց մայրենի լեզուն և ստեղծեցին մի նոր հայրենիք։

Դարձեալ մի օրինակ։ Շվէյցարական ազգութիւնը կազմվեցաւ երեք ազգութիւններից՝ ֆրանսիացիներից, գերմանացիներից և իտալացիներից։ Ուրեմն երեք լեզուներ են տիրապետում Շվէյցարիայում, բայց դարձեալ բոլոր շվէյցարացիները միասին վեր առած կազմում են մի ա զ գ ո ւ թ ի ւ ն, որովհետև ունեն իրանց սեփական հողը, իրանց հ ա յ ր ե ն ի ք ը։

Ուրեմն ազգութեան գլխաւոր հիմունքները ե ր ե ք են՝ ց ե ղ ը, լ ե զ ո ւ ն և հ ա յ ր ե ն ի ք ը։

Բայց ազգութիւնը կարող է գոյութիւն ունենալ և այն ժամանակ, երբ այդ երեք գլխաւոր հիմունքներից ե ր կ ո ւ ս ը պահպանվել են։ Այդ երկուսն են հայրենիքը և լեզուն։

Եթէ ազգութիւնը պահպանել է իր հայրենիքը, իսկ կորցրել է իր լեզուն, նա կը կորչի որպէս ազգութիւն, բայց ինքն իրանից կարող է ստեղծել մի նոր ազգութիւն, կամ նա կը կլանվի մի աւելի մեծ, կամ բարոյապէս աւելի ուժեղ ազգութիւնից, ինչպէս օրինակ լեհացիները պրուսիական Պօզնանի մէջ։ Եթէ մի ազգութիւն կորցրել է իր հայրենիքը և պահպանել է իր լեզուն, նա կը կորչի, եթէ երկրագնտի մի ուրիշ տեղ չը ստեղծի իր համար մի նոր առանձնական հայրենիք, ինչպէս օրինակ ունգարացիները կամ ամերիկացիներն են արել։ Իսկ եթէ նա չը կարողացաւ իր համար ստեղծել մի նոր, առանձնական հայրենիք, այլ ցիր ու ցան եղաւ այլ ազգութիւնների մէջ,—այն ժամանակ շուտով կը կորչի և նրա մայրենի լեզուն էլ։

Գ. Ա.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

—

Այս օրերս վախճանվեցաւ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ Վլադիմիր Իվանովիչ Ժէլվօվսկի, որ երկար ժամանակ ուսուցիչ էր Գիմնազիայում, յետոյ Գիմնազիայի դիրեկտոր էր և վերջապէս ուսումնարանական հոգաբարձուի օգնական էր։ Վերջին երկու երեք տարիներ նա ծառայութիւնից հրաժարական տուած էր և մասնաւոր մարդու պէս էր ապրում Թիֆլիսում։

—

«Голосъ» լրագրի թղթակիցը, խօսելով «Մշակի» յօդուածի մասին Թիֆլիսի Դումայի վերաբերութեամբ, անցնում է տեղական մամուլի դրութեան խնդրին։ «Չը նայելով բոլոր արգելքներին, պէտք է խոստովանվել, ասում է ռուս լրագիրը, որ տեղական մամուլը հազիւ պատասխանում էր այն բարձր կոչմանը, որին պէտք է նուիրվի և բերեց մեր հասարակական զարգացմանը անհերքելի օգուտ։ Մեզ վրա մխիթարական տպաւորութիւն գործեց այն լուրը, որ գաւառական մամուլի դրութիւնը կը բարուքվի։ Մեր տեղական մամուլի վերջին պրօցէսների շարքը ապացուցեց կարծեմ որ ցենզուրան մեզ մօտ էլ, գաւառներում դարձել է մի ա ն ա խ ր օ ն ի զ մ (այսինքն հնացած հիմնարկութիւն), աւելացնում է «Голосъ» լրագիրը։ Գաւառները, աւելի քան թէ մայրաքաղաքները պահանջ են զգում այն պայմանների փոփոխութեան, որոնք սահմանում են մեր հասարակութեանը անտարբեր կերպով վերաբերվել դէպի մեր կեանքի բազմակողմանի առաջադիմութիւնը»։

—

ՄՈՍԿՎԱՅԻՑ, աշակերտ րէալական դպրոցի Աստուածատուր Խզմիրեանցից ստացանք 10 րուբլ յօգուտ Վասպուրականի հայ սովատանջների։

—

Վաղը, չորեքշաբթի օր, պ. Կորիձէ երգիչը տալու է Արծրունու թատրօնում մի կօնցերտ, վրաց սիրողների մասնակցութեամբ։ Պ. Կորիձէ երգեցողութիւնը Իտալիայում է սովորել և արդէն մի քանի տարի է երգում է Իտալիայի ամենայայտնի թատրօններում։

—

Վանից, սովելոց յանձնաժողովի նախագահ Խրիմեան Հայրիկից ստացանք երկու օր առաջ հետեւեալ հեռագիրը։ «Ձեր ջանիւք հաւաքված դրամոց մասին մեր խորին շնորհակալութիւնը կը յայտնեմ։ Առատ անձրեներէն հունձքերը կառատանան։ Հաշւեցուցակը կը ղրկենք։ Կը յուսանք որ բարերարաց շնորհիւ ժողովուրդը ներկայ վտանգէն կազատվի, եթէ նուիրատուութիւնք դարձեալ շարունակին մինչև աշունքը»։

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԼՈՆԴՈՆԻ ՄԻԹԻՆԿԸ

—

Ահա բաւական ատենէ ի վեր սպասուած Միթինկն ամսոյս 6-ին (Ք. Ն. Տ.) տեղի ունեցաւ ի Լոնտրա ընդ նախագահութեամբ

---

13 հազար քիլէ ցորեան նուիրած է սովելոց Սեբաստիայի ամբարէն։ Բայց դեռ մինչ այսօր մէկ չափ ցորեան անգամ չը հասաւ ոչ Վան, ոչ Բայազէթ, ոչ Ալաշկերտ, որք սոված գաւառաց գլխաւորներն են, և չը գիտեմք թէ երբ կամ երբէք պիտի հասնին, թէև եթէ ճամբայ հանուած լինէին, ոչ թէ հասած կը լինէին տեղերն, այլ մինչ կասպից ծովն անգամ կրնային հասնիլ, զի եղած հրաշակն յունվարին մէջ հրատարակուեցաւ։ Բայց ո՞չ ապաքէն այս այն կառավարութիւնն է որ սահմանադրութիւն, կենաց ապահովութիւն, իրաւանց հաւասարութիւն և այլն և այլն սրբազան շնորհներ արած է ??? իւր հպատակաց. միթէ 13 հազար քիլէ ցորեան խոստանալէ վերջ չը պիտի շնորհէ։ Միթէ տեսնուած է մինչ ցարդ այսպիսի խոստմնադրժութիւն։ Մի և նոյն կառավարութիւն 200 քիլէ ալ Վանայ ամբարէն շնորհած էր, բայց դեռ չը շնորհուեցաւ այդ նուէրն ալ։ Այսպիսի պարագայի մէջ ինչպէս կարելի է չը յափշտակուիլ և չը հիանալ այն մեծ և սքանչելի մարդասիրութեան վրայ, զոր ցոյց տուաւ քրիստոնէութեան, քաղաքակրթութեան և ազատութեան ՃՇՄԱՐԻՏ (և ոչ թէ անգլիականի նման) բարեկամ ամենողորմած Աղեքսանդր Բ. կայսրն ռուսաց և բոլոր հաւատացելոց, (վերջնոյս համար չիք ուրիշ կայսր) նուիրելով Հայաստանի սովելոց 10 հազար ֆրանկ, որ Կ. Պօլսոյ կեդր. մասնաժողովին յանձնուած մնացած է զոյգ ընդ համբաւոյն որ նոյն նուէրն հռչակեց։ Աբտիւլ Համիդի և Աղէքսանդր Բ. Օգոս. կայսեր կառավարութիւնների տարբերութիւնը թող տեսնեն մինչև իսկ այն ազգեր, որք լորդ Պիգոնսֆիլդի ա խ տ ո վ կուրացած են։ Յորմէ հետէ սով կը տիրէ մինչև այսօր դեռ ոչ մէկ տեղէ արմտիք չը հասաւ այստեղ. այդ է պատճառն որ երթալով կը թանգանայ ամէն ուտեստի գին։ Ոչ ոք կարող էր բերել բացի կառավարութենէն, բայց նա ալ չը բերաւ. Չը կարծէք թէ չէր կարող արմտիք բերել Վան, այլ չուզեց, պատճառն անցինք արդէն։ Բայց պաշտօնեաներէի հետեւեալ անհաւելի գործը որ լսէք, ինչ պիտի ասէք։ փոխանակ սովու աղէտներն թեթեւցնելու, փոխանակ դրամ և հաց տալու ժողովրդեան, փոխանակ շնորհելու նորա հարկերն, փոխանակ յետաձգելու իւր ամէն պահանջումներն, նոյն իսկ այս տագնապալից ժամանակին մէջ մ ե ծ խ ն դ ո ւ թ ե ա մ բ կը հաւաքէ տ ո ւ ր ք ե ր ն. հայերը կը բանտարկէ, որոց ընտանիք անօթի կը մնային տան մէջ, որոնք կը բանտարկէ, որք իրենց ծնողաց միակ մխիթարանքն և կենաց միջոցն էին։ Նոքա որք լիտր ալիւր փոխանակ 3 դրուշի որ սովորական գինն էր, այժմ 80 դրուշ գնել ստիպուած են, կը հրաւիրվին մեր արդարախնամ կառավարութիւնէն տուրք տալ։ Մինչ աշխարհի չորս կողմերէն ստակ կը թափի Վան սովամահներն ազատելու, տեղւոյս կառավարութիւնը անհոգ և անփոյթ կը հաւաքէ իւր տուրքերն կորզելով սոված ձեռքէն այն լուման, որ մուրալով ձեռք բերած էր մէկ օրական պարէն հայթայթելու։ Կաղաչեմ ցոյց տուէք ազգաց պատմութեան մէջ սորա նման անգութ և անխիղճ օրինակ կա՞յ, զոր մեր կառավարութիւն ցոյց կը տայ։ Եւ դեռ դժբաղդաբար կան այնպիսի մարդեր (որոց մարմինն միայն մարդկային, իսկ խելքը անբանի է) որ կը ցնորին յուսալ թէ թուրք կառավարութիւնը ինքնայօրդոր և կամ լոկ բարոյական ճնշումով իւր քրիստոնեայ հպատակաց վիճակը պիտի բարելաւէ, այն թուրք կառավարութիւնը, որ մանաւոր ջանիւք սով առաջ կը բերէ, որպէս զի իւր հպատակ քրիստոնեաներն կոտորէ։ Եւ որպէս զի սովուն տագնապն բոլորովին ծանր և մահաբեր լինի, մի կողմէն կը փութայ սոսկալի խստութեամբ հաւաքել տուրքերն այնպիսի ժողովրդէ, որոյ իւրաքանչիւր դասակարգին մէջ բազմաթիւ սովամահներ կը լինին ամէն օր և ամէն ժամ։ Ժամանակակից պատմաբանից կը յանձնարարեմ թուրք կառավարութեան այս ընթացքը, այս ժողովրդասպանութիւն, այս հրէշութիւն, որ նոքա արձանագրեն պատմական էջերու մէջ։ Ես կանգնեմ նոյն կառավարութեան ուրիշ գաղտնարտութիւնն ալ պատմել, որ Պիրմանի, Աֆղանիստանի և Զուլուիստանի մէջ անգամ կարելի չէ յուսալ թէ իւր օրինակն ունի։ Ահա թէ ինչ է այն։

Այս տարուան ձմեռն սովորականէն շատ աւելի երկարատև և շատ աւելի ձիւնաբեր լինելով ինչպէս մարդոց նոյնպէս և կենդանեաց համար սով եղաւ, որով միլիոնաւոր ոչխարներ ջարդվեցան և հազար ոչխար ունեցողն այժմ մէկ հատ անգամ չունի։ Իսկ կառավարութիւնն գիտնալով այս բան, փութացաւ կոտորածի սատակութենէն առաջ մարդիկ խրկել և համրել տուաւ ոչխարներն։ Համբուելէն ետք երկու շաբաթ քաշեց կամ ոչ, կոտորածն սկսաւ, իսկ կառավարութիւնը դիակներն աչքի առաջ տեսնելով հանդերձ չուզեց իսկ պահանջէն կենալ, այլ ընդհակառակն առանց մէկ դրուշ զիջնելու, մեծ խստութեամբ և փութով հաւաքել կը ջանայ ոչխարաց տուրքն (կամչուռ) որ հատի 3 դրուշ *) ոսկի ստակն է։ Հազարաւոր ոչխարատէրներ որ այսօր չունին և ոչ մի հատ, ստիպուած են վճարել 3-ական դրուշ տուրք վասն այն ոչխարաց, որոց դիակներն տանց քով խռնուած մահ կը սպառնան մարդոց իրենց հոտով։ Բայց պիտի ասէք թէ միայն հայերն կը նեղուին այդ բաներէն, թրոց և կ ա մ չ ո ւ ր ի այդ հաւաքումէն։ Այո, գլխաւորապէս հայերն կը նեղուին, վասնզի կառավարութիւնը ամէն ժամանակ տուրք հաւաքած ատեն միայն հայոց վրայ սոսկալի խստութիւն կը բանեցունէ, ինչպէս և այժմ. իսկ թրքաց և քրդաց վրայ (վերջնոց մի մասն արդէն տուրքէ ազատ է) ամենևին չը ծանրանար. կամաց կամաց կառնէ անոնցմէ. մէկ մասն կը նուիրէ, մի մասն ալ տարիներով կը յետաձգէ։ Ոստիկան զինուորներն երբ հարկապահանջի պաշտօնով գիւղեր խրկուին, բնաւ քիւրդի գիւղ չեն իջնար, այլ միայն հայոց գիւղեր կը նստեն, որ անխիղճ սրտով տրորեն հայերը չռայլ և զեղխ ծախքեր անել տալով իրենց համար և կը ծեծեն ու կը տանջեն հայերն իրենց ծառայեցունելով։

Ահա ասոնք և այսպիսի միջոցներ են զորս կառավարութիւնը ձեռք կառնու ներկայ սովուն տագնապին դէմ։ Ահա սոքա են նորա միակ միջոցներն, որոնք սովու բարձման թէ սաստկութեան կրնան ծառայել, ընթերցողաց կը թողում դատել։

Դառնանք պատմել թէ մեր ազգային ասպարէզին մէջ ինչ միջոցներ ձեռք առնուած են սովուն աղետներն թեթեւցունել։ Այո, միջոցներ ի գործ դրուած են և կը դրուին, բայց դոքա աղէտներն ամոքելու միայն կրնան ծառայել, իսկ սովն բառնալու կարող չեն, զի ձեռք առնուած միակ միջոցն է հաց կամ դրամ տալ հայ սովելոց, որ չը մեռնին. թէ տրուած ցորեն և թէ դրամն ոչ թէ սովն բառնալու կրնան ծառայել, այլ միմիայն օրէօր ուտեստի համար են իւրաքանչիւր անձի որ չը մեռնին սովէն։ Այսպիսի նպաստներ տալու համար կեդր. մասնաժողով մը կազմուած է Կ. Պօլիս, որ երկրագնդի չորս ծայրերէն քիչ կամ շատ նուէրներ կընդունի. Օգոս. Աղէքսանդր կայսեր նուիրած 10 հազար ֆրանգի գումարն ալ այդ մասնաժողովին յանձնուած է։ Այդ մասնաժողովը որ պատրիարքի հովանաւորութեան տակն է, փետր. ամսոյս վերջեր մի մասնաժողով կազմեց այստեղ ընդ նախագահութեամբ Խրիմեան հայրիկի, որ անմիջապէս գործի սկսաւ հաց և դրամ տալով սոված հայերուն։ Կեդր. մասնաժողովէն մինչև ցարդ 10,000 օսմ. ոսկի չափ (մօտ 100 հազար րուբլի) դրամ եկած է Վանայ մասնաժողովին, որ ցորենի տրուելով աղքատաց բաշխուած է։ Եթէ այսպիսի օգնութիւն չը լինէր, 10,000-էն աւելի հայ մեռած էր այժմ։ Մասնաժողովին այս օրինակ նպաստ բաշխելն, որում շատ անգամ քիւրդ և թիւրք սովածներն ալ կը հաղորդուին, մեծ և խորին տպաւորութիւն մ'արեր է տեղւոյս թուրք և քիւրդ ժողովրդոց մանաւանդ կառավարութեան պաշտօնէից վրայ, որք կը զարմանան տեսնելով ներկայ ջանքը որ կը թափեն աշխարհի չորս կողմերու հայերն Հայաստանի հայ բնակիչներն ազատելու համար։ Կը զգան թէ ոգի և զգացում կայ հայոց մէջ. քիւրդեր կը սարսափին իմանալով թէ տէր ունին եղեր հայերն, թիւրքերն կանիծեն իրենց կառավարութիւնն որ հայոց չափ չը կրնար և չաշխատեր պաշտպանել իր ժողովուրդ սովու երեսէն։ Սովելոց խնամատու մասնաժողովն Զատիկի իրիկուն և առաւօտ ճաշ տուաւ ընդհանուր աղքատաց անխտիր։ Նոր կիւրակէի առաւօտ ալ ռուսական փոխ-հիւպատոս վսեմ. պ. Կամսարականն իւր անձնական ծախքով սեղան տուաւ դարձեալ ամեն ազգի և կրօնի պատկանող աղքատ սովածներու, որք 4000-էն աւելի եղան ուտողներն։ Վսեմ. պ. Կամսարականի այս առատաձեռնութիւնը սքանչելապէս աւելցուց այն սիրալիր համակրանքն զոր ունէր արդէն տեղւոյս ժողովուրդն վեհ. Ցարի ներկայացուցչին վրայ։ Ժողովրդական ընդհանուր համակրանաց ենթակայ լինելու յատկութիւնն զոր ունի վսեմ. պ. Կամսարականն, քիչերու տրուած է։ Անգղիական փոխ-հիւպատոս վսեմ. պ. Կլէյթըն ալ ապրիլ 24-էն սկսեալ ամեն

*) 3 դրուշ ոսկի ստակն հաւասար է ռուսաց 20 կոպէկին։

Լորտ Քաղաքապետին: Սորա մանրամասնութիւնները Լոնտրայի թերթերէն թարգմանելու դժուարութիւնը չեմ կարծեր որ ունենաք. բայց և այնպէս՝ այս մարդասիրական գործին մի քանի կէտերը զրի առնուլ աւելորդ չեմ համարիր:

Միթինկը կը բաղկանար 200-ի չափ անձերէ: Նախ՝ Լորտ Քաղաքապետն բնակիր ատենապետութեամբ մը ատեանը բացաւ, և ապա Անգղ. Յանձնաժողովոյն գանձապետ Պարոն Հէնրիք՝ խնդրոյն վրայ մինչև ցարդ առացած տեղեկութիւնները ժողովոյն ներկայեց. յետոյ Ազնիւ Պ. Ճէյմս Պրայս խօսք առնլով ընդհանուր տեղեկութիւն մը տուաւ սովեալ երկրին վրայ, բացատրեց թէ Փոքր-Ասիոյ ո՛ր կողմերն է, թէ ո՛րչափ տարածութիւն ունի, թէ ի՛նչ ժողովուրդներէ և կրօնքներէ կը բաղկանայ. թէ ի՛նչ պատճառներէ յառաջ եկած է, և թէ վերջապէս Անգղ. ազգին կը պատկանի այդ թշուառ երկրին օգնութեան ձեռք կարկառել, քանի որ, կըսէ, Փոքրն Ասիոյ զմեզ պաշտպան հրատարակեցինք ընդհանուր աշխարհի առջև, եայլն և այլն: Ասոնք Պ. Ճէյմս պարզ և մեկին եղանակաւ բացատրելէն յետոյ, Պըրնապի Հազարապետը (Մաժօր) ոտք ելաւ: Այս անձը Թուրքօ-Ռուս պատերազմին սկիզբը՝ Նախորդ կառավարութեան կողմանէ յատուկ պաշտօնով մ՚արագ ճանապարհորդութիւն մ՚ըրած էր ի Հայաստան, և ի դարձին գիրք մ՚ալ հրատարակած է «Հարիւրապետ Պըրնապի ձիու վրայ» մակագրով, որոյ մէջ հայոցս նկատմամբ հեգնօրէն կը խօսի և մաս մը ճշմարտութեանց հետ մեծ մաս մ՚ալ թիւր և սխալ տեղեկութիւններ կուտայ: Թայմզ լրագիրը, ժամանակին իւր գիրքը քննադատելով, իրաւամբ կըսէ թէ՝ «ազգաց վիճակին և հանգամանաց նկատմամբ ձիու վրայ քաղուած տեղեկութիւնք արժանահաւատ չեն կարող լինիլ:» Պըրնապի Հազարապետը մէկ մի քաղաքի մէջ հազիւ մի քանի ժամ կամ առ առաւելն մի կամ երկու օր կեցած է, և այն ալ կառավարական պաշտօնատունէ 'ի պաշտօնատուն օթեւանելով, որոյ տեղեկութեանց ուղղակի աղբիւրն եղած է, ուստի այն Հայն՝ որ իւր գիրքը կարդացած էր կամ անոր վրայ գաղափար մը ունեցած, անախորժ տպաւորութեան յիշատակ մը կը կրէր. սակայն սովելոց Միթինկին մէջ ըրած պարզ և անպաճոյճ ատենախօսութիւնն ամենազգայուն կերպիւ կը նկարագրէր հէք սովելոց թշուառութիւնն այն երկիրներուն մէջ ուսկից ինք անցած էր: Զիս գաւառապէս յուզեց երբոր ըսաւ. «Երևակայեցէք, Տիկնայք իմ և Տեարք, երբ մեք այժմ ճոխ սեղաններու առջև կը բազմիմք, առատ և կուշտ մեր խորտիկները կը ճաշակեմք, մտաբերեցէք որ անդին բիւրաւոր ողորմելիք՝ անխտիր Քրիստոնեայ և Մահմետականք՝ ի՛նչ կուտեն. ահաւասիկ ցուցնեմ Ձեզ կերածնին, ըսաւ, և հանեց գրպանէն ծրարիկ մը, զոր իւր մէկ բարեկամն իրեն ղրկեր էր, պատառ մը այն հացէն՝ որով այդ ժողովուրդները կը կերակրուէին. և ահաւասիկ, ըսաւ, իրենց խորտիկն ու համադամք, որոց տասներկուերորդ մասն հազիւ հացի գոյացութիւն է, մնացեալն ահա կը տեսնէք որ ծառի կեղևներ, խոտեր և այլ չը գիտեմ ինչ են:» Վերջապէս այդ զինուորական խիստ բնաւորութեան և կրթութեան ներքև այդպիսի փափուկ սիրտ մը ցոյց տալն անակընկալ բան մ՚եղաւ, և սիրելի յիշատակի մը տպաւորութիւն ըրաւ իմ վրայ, տարակոյս չը կայ որ ինձպէս շատերն ալ նոյն տպաւորութիւնն ունեցան:

Նաև մեր Լոնտրաբնակ և ընդհանրապէս անդ գրականութեամբ զբաղեալ Պ. Ցակոբեան ալ ատենախօսեց, գլխաւորապէս այն թէ՝ Հայք ուր որ ազատ գտնուեցան այդ աղէտէն, չը դանդաղեցան իրենց հայրենակցաց ձեռնտու գտնուելու եայլն. եայլ. Հուսկ յետոյ Պ. Արսէնեան Մանչեսթըրի Հայկական մասնախմբին կողմանէ շնորհակալութիւն յայտնեց ժողովին, որ իրենց երկրին աղետալից կարեկցութիւն և գութ ցոյց կուտար:

Արդ, ազնիւ բարեկամ, Պըրնապի Հազարապետին խօսքերն հարկ է որ մեք Հայքս աւելի ուշադրութեան առնումք. վասն զի խնդիրն աւելի մեզ կը պատկանի և մեր ազգայինն կը սպառնայ:

Շատ սխալ է այն դրութիւնն, որ ամեն ինչ օտարէն կը սպասէ, որով կարծես թէ կամովին թշուառութեան կը դիմէ: Ո՛ Հայ, դու նախ պէտք է քեզի օգնես, որ քեզի օգնող գտնաս. այս է աշխարհի փորձառութիւնն . . . :

Ուստի՝ մեր ազնուամիտ ազգայնոց, և մանաւորապէս հարուստներուն ուշը կը հրաւիրեմ, որ իրենցմէ մի քանի հարիւր ոսկի պակսելով բան մը չեն զգար. նմանապէս անոնց՝ որք կարող են իրենց զուարճութիւններէն և ընտանեկան սեղանէն բաժին մը հանել այլ և այլ գրկանաց ենթարկեալ դժբաղդ ժողովրդոց, որոնք՝ «մի փշուր հաց» կ՚աղաղակեն: Չեմ կարող չը յիշել նաև անոնք՝ որք իրենց կարողութենէն վեր օգնած են. փա՛ռք և պատի՛ւ այսպիսիներու:

(Մասիս)

«ՄՇԱԿԻ» ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵՆԻՑ

ԲՈՒԽԱՐԵՍՏ, 19 յունիսի: Լուր է տարածված, որ Անգլիան հրաւիրեց Ռումինիային 180,000 ֆունտ ստերլինգ վճարել Թիւրքիային Կոստենդջեի երկաթուղու համար:

ՐԱԳՈՒԶԱ, 18 յունիսի: Մի պատգամաւորութիւն Դուլցինոյից եկաւ Սկուտարի նահանգապետի մօտ և նրան հարց առաջարկեց Դուլցինոն չերնոգորցիներին զիջելու մասին: Նահանգապետը պատասխանեց, որ ինքը չը գիտէ և խորհուրդ տուեց հոգալ Դուլցինոյի պաշտպանութեան համար: Ալբանական միութիւնը 600 զինուորված մարդ ուղարկեց Դուլցինոյի պաշտպանութեան համար, իսկ նրա պահապան զօրքերը հեռացան Սկուտարի:

Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ, 20 յունիսի: Մեծ օկիանոսի ռուսաց նաւատորմի շտաբի գլխաւոր նշանակված է ծովապետ Իսլանբեգով, որ այժմ Նագասակիումն է:

ԲԵՐԼԻՆ, 20 յունիսի: Երէկվան նիստի ժամանակ վերջնականապէս ստորագրված է կօնֆերենցիայի վճիռների ակտը, ընդունված է միաբան շրջաբերական, որով կօնֆերենցիայի վճիռները պէտք է հաղորդվեն Թիւրքիային և Յունաստանին:

ԲԵԼԳՐԱԴ, 20 յունիսի: Նովիբազարի նահանգապետ Հասան-փաշա ցանկանալով ընդդիմանալ քրիստոնեաների և Թիւրքերի կռւին, սպանված է ալբանական միութեան կողմնակիցներից: Հեռագրական հաղորդակցութիւնները ընդհատված են:

Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ, 20 յունիսի: Պետական բանկի 5% տոմսակը առաջին շրջանի արժէ 93 ր. 75 կ., երկրորդ $92\frac{1}{8}$ ր., երրորդ 93 ր. 50 կ., չորրորդ 93 ր. 25 կ, ներքին 5% առաջին փոխառութեան տոմսակը արժէ 229 ր. 50կ., երկրորդ 224 ր., արևելեան առաջին փոխառութեան տոմսակը 92 ր., երկրորդ 91 ր. 75 կ., երրորդ $91\frac{5}{8}$ ր., ոսկի 7 ր. 72 կ.,: Ռուսաց 1 րուբլ Լօնդօնի վրա արժէ $25\frac{11}{16}$ պէնս, ռուսաց 100 ր. Բերլինի վրա 130 մարկ, Համբուրգի վրա 219 մարկ 50 պֆ., Փարիզի վրա 270 ֆր. 50 սանտիմ:

Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ, յունիսի 22: «Инвалидъ» լրագիրը հաղորդում է, որ կովկասեան 2-որդ զինուորական կորպուսի գլխաւոր Տէր-Ղուկասով 4 ամսով արձակուրդ է ստանում արտասահմանում բժշկվելու համար:

ՑԵՏԻՆԻԷ, 21 յունիսի: Այստեղ հասան ալբանական ցեղերի մի քանի առաջնորդներ և հանդիսապէս յայտնեցին, որ բոլորովին

որ կերակուր կը տայ աղքատաց մասնաւոր տան մը մէջ մասնաւոր պատրաստութեամբ մը: Միայն կիրակի օրերը բացառութիւն են իբրև սուրբ օր: Նոյն սեղանին վրա օրական 200-էն 250-ի չափ աղքատներ կը կերակրուին: Ծախքն կը հոգացուի Թուրքիաբնակ բողոքականաց մէջ բացուած ընդհանուր հանգանակութեամբ մը, որ դեռ կը շարունակի: Ինչպէս կը տեսնուի ձեռք առնուած բոլոր միջոցներն հազիւ թէ ժողովուրդը ներկայ սովէն անձնատուր ազատէն մինչև նոր հունձի ժամանակ: Իսկ թէ նոր հունձն կատարեալ յաջողութիւն կը խոստանայ սովն անհետացնելու, զայդ կը խօսենք քիչ մը վերջ:

3) Կը գամք այժմ գրել թէ սովն մինչև ցարդ ի՛նչ չափ կոտորած արեր է և դեռ կանէ: Ներկայ սովը որչափ որ հայերը կոտորելու համար նիւթուած մեքենայութեան մը արդիւնք լինելն յայտնի է արդէն, բայց արդարութիւն կը պահանջէ խոստովանել թէ առաւելապէս քրդաց և թըրքաց քան հայոց աղետաբեր և կորստաբեր եղաւ և պիտի լինի, այնպէս որ գուբն զոր փորեցին, նոքա ինկան անոր մէջ կրնանք ասել կատարելապէս: Վասն զի մինչև ցարդ սովամահ հայոց թիւը 500-ի չը հասներ, իսկ քրդաց թէպէտ որոշ վիճակագիր չը կայ, բայց ամեն կերպով հաստատուած է որ իրենց բոլոր թւոյն 1/10-էն աւելին կոտորուած է սովէն կամ ցրուած է անդարձ կորուստի մէջ: Քիւրդերու դիակներն սովորական է տեսնել նոյն իսկ քաղաքի փողոցներուն մէջ ամեն օր և մինչև իսկ կառավարութեան դրան առջև: Գիւղերէ ուրիշ գիւղեր երթալու ճանապարհաց վրայ նոյնպէս ստէպ կը տեսնուին քրդաց դիակներ, որք ինկած են սովամահ: Ամբողջ քիւրդ գիւղեր կան որ փճացեր են կամ մահով կամ գաղթելով: Վերջապէս համառօտ ասել սովը իւր բոլոր ահաւելի երևոյթներն քրդաց մէջ երևան հանեց և իւր բոլոր ու ամենամեծ ծանրութիւնը նոցա վրա թափեց: Ծնողական, որդիական, եղբայրական և ամուսնական կապերու խզումն սովի պատճառաւ՝ միայն քրդաց մէջ տեղի ունեցան, իսկ հայոց մէջ ոչ երբէք: Թէպէտ հայ մեռածներ եղան, բայց իրենց ընտանեաց գիրկը փչեցին իրենց շունչ, իսկ քիւրդերու նման յանցս ճանապարհաց սովամահ ինկալ մեռնել և անթաղ մնալով թռչնոց և գազանաց կեր լինել և այլն այսպիսի տխուր արկածներ մինչև ցարդ երբէք չը տեսնուեցան և չը պիտի տեսնուին հայոց մէջ: Այս անհուն տարբերութեան պատճառը այն էր, որ քրդերն բնաւ արմտիք չունէին, զի նոքա հողագործ չեն, իսկ հայերն որչափ ալ խեղճ էին, բայց և այնպէս աւելի արմտիք ունէին և ունեն քան քրդեր: Հայոց ունեւորներն օգնեցին չունեորաց, մինչև որ սովելոց խնամատու մասնաժողովն օգնութեան հասաւ, ալ այնուհետև հայ արարած մը սովէ չը մեռաւ և մեծ յոյս կայ թէ այլ ևս չը պիտի մեռնին: Նոյնպէս կենդանեաց կորուստն ալ քրդաց մէջ աւելի շատ եղաւ քան հայոց: Զի հայոց խոտի և յարդի պաշարներն ալ համեմատելով քրդաց ունեցածներուն՝ աւելի շատ էին: Բաց աստի քրդաց մէջ ժանտամահ մ՚ալ ինկաւ անասնոց դիակներ և հում միս ուտելէ, որ ոչ նուազ կոտորած տուաւ նոցա, և որ, կը վախեմք թէ փոխադրուելով ընդարձակի և ընդհանուր ջարդ առաջ բերէ, զի բոլոր գիւղերու մէջ անթիւ անասնոց դիակներ կան ձգուած արևուն դէմ, որք կրնան օդն ապականել: Սովը առաջ բերելու համար մեքենայ պատրաստողն եթէ գիտնար թէ մեծ կորուստ և մեծ հարուած քրդաց կը սահմանուէր, անշուշտ չը պիտի անէր զայս, բայց զի յիմար էր, չը կրցաւ խորհել և հակառակորդին մէկ աչքն հանել տալու համար իւր երկու աչք հանել տուողին նմանեցաւ:

Վերոյիշեալ երեք գլխաւոր գլուխներն գրելէ ետք թէպէտ բաւական երկար եղաւ այս նամակ, բայց որպէս զի կատարեալ և որչափ կարելի է ամբողջ տեղեկագիր մը լինի այս, կարեւոր կը համարեմ յիշել այստեղ նաև թէ սովն ի՛նչ աստիճան սաստիկ է և թէ յաջորդ հնձոց ժամանակ վերջանալու յոյս կա՞յ թէ ոչ: Այդ երկուքն ալ յիշենք և վերջացունենք:

ա) Սովուն սաստկութեան աստիճանն իմանալու համար մեր արգոյ ընթերցողներն թող բաղդատեն հետևեալ թւերն իրարու հետ:

Սովէն առաջ եղած գին. 1 օխա հաց 30 փարայ անցուկ դրամ, (1 լիտ), 6 օխա ալիւր 3—4 ղրուշ, (1 չափ) 33 օխա ցորեն 20—25 ղրուշ, 1 օխա իւղ 10—12 ղրուշ, 1 օխա պանիր 3—$3\frac{1}{2}$ ղրուշ, 1 հատ հաւկիթ 1—2 փարա, 1 օխա բրինձ 4—$4\frac{1}{2}$ ղրուշ, 6 օխա խոտոր 8—9 ղրուշ, 6 օխա բակլա 4—5 ղրուշ, 1 օխա միս 2—$2\frac{1}{2}$ ղրուշ, 6 օխա ճակնդեղ 10—15 փարա, 6 օխա կտաւատի իւղ 30 ղրուշ, 6 օխա չամիչ 18—20 ղրուշ, (1 չափ) 33 օխա գարի 8—10 *) (չափ), 33 օխա տարեկան 12—15 ղրուշ, (1 չափ) 33 օխա կտաւատ 25—30 ղրուշ, 1 բեռ յարդ 1 բարդ (30 խուրձ) խոտ 20—22 ղրուշ, 1 լիտր կտաւատի ղիրտ (կուսպ) 2—2 ղրուշ: Հիմակուան գին. 1 օխա հաց 8—9—11—12 ղրուշ անցուկ, (1 լիտ) 6 օխա ալիւր 75—85 ղրուշ, (1 չափ) 33 օխա ցորեն 400—450 ղրուշ, 1 օխա իւղ 44—48 ղրուշ, 1 օխա պանիր 12—14 ղրուշ, 1 հատ հաւկիթ 18—20 փարա, 1 օխա բրինձ 20—22 ղրուշ, 6 օխա խոտոր 140—150 ղրուշ, 6 օխա բակլա 36—40 ղրուշ, 1 օխա միս 10—12 ղրուշ, 6 օխա ճակնդեղ 15—18 ղրուշ, 6 օխա կտաւատի իւղ 180 ղրուշ, 6 օխա չամիչ 96 ղրուշ, (1 չափ) 33 օխա գարի 350—400 ղրուշ, (1 չափ) 33 օխա տարեկան 300—350 ղրուշ, (1 չափ) 33 օխա կտաւատ 400—430 ղրուշ, 1 բեռ յարդ 160—180 ղրուշ, 1 բարդ (30 խուրձ) խոտ 240—260 ղրուշ, 1 լիտր կտաւատի ղիրտ (կուսպ) 50—60 ղրուշ:

Բաւական կը համարեմք այսչափն զնել. մնացեալն ալ վերոյիշեալ համեմատութեամբ պէտք է հասկնալ: Բայց յիշել արժան է որ թէ յիշուած նպաստներն և թէ ուրիշ ուտեստներն անունով միայն գին ունեն, իսկ ուզուած ատեն անմիջապէս ձեռք բերել կարելի չէ, այլ մեծ դժուարութեամբ կը գտնուին: Պէտք է գիտնալ նաև թէ գիներն միայն մէկ ամսի մէջ յանկարծական կերպով չը բարձրացան այնչափ, որչափ նշանակած եմք, այլ քիչ քիչ, օրէօր աւելնալով հասան ներկայ գնոյն, զոր նշանակեցինք ճիշդ այսօրի հրապարակագինին համեմատ:

Երկարաբան չը լինելու համար ընթերցողաց կը թողումք մակաբերել և ինքն իրեննուն դատել թէ որչափ համեստ կարողութեան տէր գերդաստաններ կործանեցան նիւթապէս, թէ քանի չափաւոր հարուստ տներ սնանկացան և թէ վերջապէս ժողովրդեան այն դասակարգ՝ որ օրական աշխատութեամբ կապրէր չունենալով ոչինչ եկամուտ և որ ամեն երկրի մէջ ժողովրդեան մեծամասնութիւնը կը կազմէ, ինչ աստիճան թշուառութեան ենթարկեցաւ այս ահագին թանգութեան երեսէն, որոյ նման երբէք տեսնուած չէ եղեր ի Վան ժամանակակից մարդոց օրով և թէ որչափ մեծագումար պարտքեր դիզացան այն դասակարգին վրայ:

Վերջին նիւթերնիս է պատմել թէ սովու բարձման համար ինչ հաւանականութիւն կայ:

Առ այժմ ընդհանուր հաւանականութիւնն այս է, թէ առաջիկայ հնձոց ժամանակն կը վերջանայ սովն, ասոր պատճառ այն է որ այս ձմեռ շատ յորդ ձիւներ եկան և ջուրն շատ առատ է, նաև գարնան անձրևներն ալ իրենց ժամանակին եկած են, միայն երկու անգամի անձրև մնացած է. եթէ անոնք ալ պէտք եղած օրերն տեղան, ալ կրնանք բոլորովին յուսալ սովու բարձումն: Սերմանուած արմտիքը բաւական են, եթէ արդիւնաւէտ լինին, զի թէպէտ այս գարուն ոչինչ սերմանողութիւն չեղաւ, բայց աշուն չափազանց սերմ ցանուած է, որոց բոյսը շատ սքանչելի է առ այժմ: Նաև լուրեր հասան այստեղ թէ Ատրպատականի, Քիւրդիստանի և Պարսկաստանի հունձքերն ալ շատ առատ լինելու յոյս կընծայեն: Բայց բոլոր ասոնք ենթադրութեանց սահմանին մէջ են տակաւին և չեն կրնար իրականութեանց տեղ բռնել: Այլ թէ կայ մի բան որ ճշմարիտ է այս մասին, այն է որ եթէ հունձերն առատ լինին, սովն կը վերջանայ: Բայց թէ առատ պիտի լինի՞ն, պէտք է ժամանակին սպասել, իսկ թէ հունձերն առատ չեղան, այն ատեն ինչ պիտի լինի այս երկրին վիճակը, կը սոսկամ ասել...

Նամակս վերջացունելէ առաջ մի աւետիս տամ ընթերցողաց, որ այս տեղեկութեանց վրայ վշտացած սրտերնին փոքր ինչ մխիթարուի: Այդ աւետիսն այս է: Մայիս 2-ին գաւառիս երեսփոխանական ժողովը իւր ներկայ 31 անդամոց 31 քուէներովն Խրիմեան սրբազան հայրիկն ժողովրդեան անսահման բերկրանաց և բաղձանաց համեմատ ընտրեց առաջնորդ Վասպուրականի:

Սմբատ

*) 1 չափ 33 օխա է, 1 լիտրն 6 օխա, 1 օխան 400 դրամ, 144 դրամն 1 լիպրէ, կամ ուրիշ հաշուով, 3 դրամն 10 գրամ է ըստ գաղղիական չափուց: